

ԴՐՈՇԽԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԱԿԵՐՈՒՄ ԵՆ, ԿՈՏՈՐՈՒՄ ԵՆ

1-ն Սեպտեմբերի 1895 թ.

Ահա՛ թէ ինչ է ներկայացնում Տաճկահայաստանը, ահա՛ թէ ինչ է անցնում ամեն ժամանակ, ամեն օր այդ երկրում նա՛ Տաճկահայաստանը ամբողջովին մատնած է աւազակ-ներին ու մարդասպաններին—աւերում, կոտորում են...

Լէշակեր սուլթանի կառավարութիւնը վճռել է, այդ վաղճ քնք ասել, ամբողջ երկիրը—Տաճկահայաստանը աւերակ դարձնել, ամայացնել, եւ ահա հենց Սասունի կոտորածի տարեդարձին, հենց նոյն ամսում, նա մի նոր կոտորած է անում Երզնկայի շրջակայքում, պաշարման տակ դնելով ամբողջ գաւառը եւ քաղաքը։ Եւ կոտորածի հերոսը պարձեալ Զէքի փաշան է, նա է հրաման արձակողը՝ լէշակերի կարգադրութեան համեմատ։

Ի՞նչ ճակատագրական զուգահիշութիւն—նոր սարսափը տեղի է ունենում նոյն ամսում, նոյն հերոսի ձեռքով։ Եւ դեռ նա ու նրա ընկերները սպրում են, դեռ հայ յեղափոխականի սուրբ կամ գնդակը չէ պատժել նրան եւ նրա ընկերներին...

Աւերո՞ւմ, կոտորո՞ւմ են, իսկ զիպլումատիան շարունակում է սառնութեամբ իւր զիպլումատիական յարաբերութիւնը լէշակերի հետ—պահպանելով պաշտօնական բոլոր ձեւակահութիւնները։ Այստեղ կոտորում են, ամբողջ ժողովուրդը սնինայ սրի է անցկացնում, սուլթանի կառավարութիւնը առանց քաշելու շարունակում է իւր ոճրագործական ընթացքը։ զիպլումատիան դեռ խաղում է, զիպլումատիան, որ այսօր բարձրաձայն յայտարարում է թէ Հայկական խընդիրը մարդասիրական է, պատւի ինդիր է իսկ փաստերը ինչ են ասում...

Ո՛չ, Տաճկահայաստանից դուրս սպրող հայ ժողովուրդ, ո՛չ, հերի՛ք է յուսախաբութիւնը, բաւական է քեզ՝ աչքերը յառես եւ զիպլումատիայից յուսաս թո եղբայրներիդ փըրկութիւնը։ Ահա՛ քեզ նոր խոչոր փաստ, եթէ բաւական չէին ամենօրեայ փաստերը՝ որոնք նոյն ծաւալը եւ ոյժը չունէին...

Սասունից յետոյ Երզնկան—աւերակ, արիւնոտած. դար-

ձեա՛լ պիտի սպասես, դարձեա՛լ յուսաս։
Մինչեւ ե՛րբ...
Քանի՛ցս դիմել են քեզ թո յեղափոխական զաւակները, —որոնք չեն իննայում իրենց կեանքը զոհել,—օգնել, տալ իրենց՝ բարոյական աջակցութիւն եւ նիւթական օգնութիւն, բայց դու աւելի հակել ես զիպլումատիայի կողմը եւ յոյսդ աւելի նրա վրայ ես դրել։

Քանի՛ցս նրանք իրենց օրգանների միջոցով քեզ հրաւէր են կարգացել՝ օգնել իրենց կռելու, տալով քեզ միշտ փաստ՝ որ կողմը շարունակում են, միջոց տալ վրէժինդիր լինելու։ դու մի քանի կողմերը չարտելուց յետոյ, դարձեալ երեսդ շուռ ես տւել դէպի զիպլումատիան եւ նրանից ես սպասում թո տաճկահայ եղբայրներիդ ազատութիւնը։

Քանի՛ցս է սոււած—ազատութիւնը չեն տալիս, այլ վերցնում են արիւնով՝, բայց դու, մի առ ժամանակ ոգևորւելուց յետոյ, դարձեալ թուլանում ես եւ էլի աչքերդ յառում զիպլումատիային։

Ահա՛ եւ զիպլումատիան իւր գործունէութեամբ.—ամբողջ տարի է անցել Սասունի սարսափելի եւ տնարդ կոտորածից յետոյ, ի՛նչ է արել զիպլումատիան, ա՛յն զիպլումատիան, որ շատ լաւ գիտէր, որ այդ թշուառ երկիրը եւ նրա դժբախտ զաւակները ենթարկւած են դժոխային չարչարանքի երկար տարիներից ի վեր։ Լռութիւն, ահա նրա գործունէութիւնը՝ մի քանի զիպլումատիական խաղերով մինչեւ Սասունի կոտորածը, զիպլումատիական խաղ՝ Սասունի կոտորածից յետոյ, եւ մինչեւ ե՛րբ պիտի հաւատաս։ Մինչդեռ այնտեղ, Տաճկահայաստանում, անամօթ սուլթանի կառավարութիւնը շարունակում է՝ կոտորել, աւերել, բռնաբարել, տանջել, մինչդեռ թո եղբայրներդ յուսահատական խոսքով ձայնով օգնութիւն են ինդրում, օգնութիւն։

Մի՞թէ դու դարձեալ կը շարունակես թո յոյսդ դնել զիպլումատիայի վրայ եւ անտարբեր կը գտնուիս արեան մէջ խեղդեող եղբորդ ձայնին...

Ո՛չ, մենք ուզում ենք հաւատալ, որ դու կը սթափուի, ձեռք կը տաս յեղափոխական զաւակներիդ, օգնութեան կը հասնեն արիւնաքամ լինող եղբորդ։

Աւերո՞ւմ են, կոտորո՞ւմ են, յառա՛ջ հայ յեղափոխական։ Աւերո՞ւմ են, կոտորո՞ւմ են—օգնութիւն...
յուսու

ՆՈՐ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐ

I

ԵՐՋՍԿԱՅ ՊԱՇՏՐԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ՍՈՒՂԹԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՍԿԱԿ ԱՆԱՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՔ ԵՆ ԲՈՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՔ

Օգոստոս 13-ին (ն. տ.) Քեմախու Գառնի գիւղի Թա-
 Տիր փաշայի խանին մօտ կը կողոպտւին գայմազամը, գօլ-
 աղասի մը և կսպանւի չաւուշ մը իւր դիմադրութեան հա-
 մար: Գայմազամը ինք զինքը գտնելուն պէս Երզնկայ՝
 միւշեր Ձէքիին կը հեռագրէ, թէ զիս կողոպտողը ու
 չափուշը սպանողը հայերն են. քանի մը սիլնքոր քիւր-
 դեր ալ նոյնը կը վկային: Յարմար առիթն էր խեղճ
 հայերը անգամ մը ալ կողոպտելու, ընկճելու, փչացնե-
 լու և Սասունի թուրք հերոսը՝ արիւնածարաւ Ձէքին,
 անմիջապէս հրաման ըրաւ ու Երզնկայ քաղաքն պա-
 շարման վիճակի ենթարկեց, որպէս զի քաղքին հայե-
 րը չկրնան հաղորդակցիլ կարծեցեալ հայ աւազակնե-
 րու հետ: Այս բաւական չհամարելով, անմիջապէս
 զինուորական հազարապետ Եսմէր 200-ի մօտ ձիաւոր
 և հետեակ զինուորներով ճամբայ կելնէ գետվուր աւա-
 զակները ձերբակալելու, բայց փոխանակ լեռները, ան-
 տառները գիմելու, շիփ շիտակ Աւագ վանք կերթայ:
 Անքին մէջ գտնուողները՝ կարծելով թէ հիւր եկած են,
 կը ջանան պատուասիրել: Բայց Եսմէրին հրոսակներուն
 թղթատրելի չէ քիչով գոհանալ, կը մերժեն ո և է
 հիւրասիրութիւն և յանկարծ վանքի պահապաններէն
 Խաչատուրեան Արիստակէսը և Նազարը բռնելով՝ կը
 կապկպեն և հրացանը Նազարի սրտին դնելով, կսպառ-
 նան զինքը տեղնիտեղը սպանել, եթէ աւազակներու ուր
 պահելը իմաց չտայ. մտրակով ալ ծեծել կսկսին:
 Ձինուորներուն նպատակը և խեղճ Նազարի ու Արիստա-
 կէսի աղեկուոր հեծեծանքը, ամբողջ վանքը ահ ու սար-
 սափի մէջ կը ձգեն.— կիներ կը նւաղին, մանուկներ կը
 ճւան, արք գազաններէն ազատելու միջոց կը փնտռին.
 վայնասունը կը տրիէ, իսկ զինուորները վանքը տակն ու
 վրայ ընելով, հետերնին կը տանեն Նազարն ու Արիս-
 տակէսը դէպի Գառնի գիւղ, ճամբան միշտ աւարառու-
 թիւն ընելով: Հետեւեալ օրն ալ Լուսաւորչի վանքը
 տակն ու վրայ ընելով և բաւ չհամարելով այնտեղ
 գտնուող խեղճերուն իրենց տւած սարսափելի նեղու-
 թիւնները, կսկսին անխնայ գանակոծել: Անկէ կը շա-
 րունակեն իրենց աւերիչ արշաւանքը՝ լեռնէ լեռ, ձորէ
 ձոր՝ ծեծելով, հայհոյելով ետեւէն կը քաշկատեն կապ-
 կպած պահապանները, միշտ ստիպելով, որ աւազակ-
 ներուն տեղը իրենց յայտնեն: Իզուր տղայք կերդնուն,
 թէ «տեղեկութիւն չունինք ամենեւին, այս օրեր աւա-

զակներ չկան»: Բայց լաց ու կոծ, ուխտ ու երդում
 նշանակութիւն չունի Ձէքիի Եսմէրին համար, նա
 ուրախացած է «հայ աւազակները» անպատճառ
 գտնել և կոտորել: Եսմէրի 200 հրոսակներու
 խումբը հետզհետէ երեք անգամ կսուարանայ՝ լրբերի
 բաշիբօզուկներով և սոված քիւրդերով. այդ ահագին
 վոհմակը թաթառի մը պէս կիջնայ դարձեալ Գառնի,
 վրէժ լուծելու համար... տուներու կահ կարասիք
 ամբողջ կը յափշտակեն, հրացանի կոթով, սուրով, վրա-
 րակով անողորմ կերպով կը ծեծեն ընդդիմացողն
 ալ, չընդդիմացողն ալ, էրիկ-մարդիկը կը կապ-
 կպեն և անոնց աչքին առջև՝ կիներ, աղջիկներ, պա-
 ոււաներ, պատանիներ կը բռնաբարեն դիւային ոռնումնե-
 րով. տեսարանը սոսկալի է— արք ծեծելու տակ կը
 բղաւեն, մանուկներ ոտից կոխած կըլլան և կը... կի-
 ներու կացութիւնը քստմնելի... Լիշակները Գառնի-
 էն կը տարածւին եւ յլլայները (արօտավայրեր),
 գիւղին եզերը, կովերն ու ամբողջ ոչխարի հօտերը մէկ
 վայրկենի մէջ աներևոյթ կըլլան կանոնաւոր և անկա-
 նոն աւազակներէն. հովիւներն ալ կապկպելէ և ան-
 գթաբար ծեծելէ յետոյ, կառնեն կը տանեն:

Գառնիէն մարդակերպները՝ միշտ հրամանատարու-
 թեամբ Եսմէրի՝ Լուսաւորչի վանքը կը խուժեն, պահա-
 պանները նմանը չտեսնած անգթաբար կը հարւածեն:
 Եսմէր բարձրաձայն կը յայտարարէ— «Ախմախ հայեր,
 Սասնոյ կոտորածէն խելքերնիդ գլուխնիդ չեկաւ, չիմա-
 ցաք, որ այն կոտորածը մենք ըրինք: Եթէ աւազակնե-
 րը ձեռք չի տաք, նմանօրինակ կոտորած մ'ալ հոս պի-
 տի ընեմ», և վանապետուհի կնոջ մազերը բռնելով,
 կսպառնայ կազի մէջ թաթխել և գլխիվար կախելով
 կրակ տալ, ինչպէս նաև ամբողջ վանքը: Իրենց հետ
 պտտուցած կիսամեռ Արիստակէսին կսպառնան՝ եռա-
 ցեալ հակիթ մը թէլին տակ դնելով, անշնչացնել: Այս
 և ասոր նման ամենասոսկալի տանջանքներ ու սպառնա-
 լիքներ տեղացնելով, վայրագաբար այնչափ կը ծեծեն,
 որ ալ Արիստակէս նւաղած կիյնայ: Եսմէր հօրեւբայր
 Նազարին կը բռնադատէ ածելիով մը հաճամաթ (մար-
 մինը տեղ տեղ ձեղքել և արիւն հանել) ընել, որ-
 պէս զի սթափի: Ածելի չգտնելուն համար հաճամաթը
 կը կատարեն սրի ծայրով՝ սոսկալի պատուուրքներ ձը-
 գելով Արիստակէսի մարմին վրայ: Սթափեցնելու ինչ
 ճիւղային հոգածութիւն...

Լուսաւորչի վանքի ինչքերը ամենն ալ կողոպտեցին՝
 եկեղեցւոյ անօթներ խլշտեցին, կով, եզ, ոչխար և այլ
 կենդանիներ յափշտակեցին. կահ կարասիներէն աչքի
 եկածները կը թախին, իսկ մնացածները ամենն ալ
 ջարդ ու փշուր ըրին. ապա բաւական թւով զինուոր

Թողլով հոն՝ իբր մշտակայ պատուհաս, Եավէրի քաղամարտիկ բաշխօզուկները դարձեալ կը դառնան Աւագ վանք, ուր կսաստկացնեն իրենց անգուժ արարքներ ու բռնաբարութիւններ. ձմեռան ամբողջ պաշարը թալանի կուտան, ոչխարները, որ միակ ապրուստն են վանքի բնակիչներուն, բողբոջ ալ անյագաբար կը յօշոտւին սաղաթէլ սուլթանին արժանի որդիներէն:

100-ի չափ զինւորներ և ասոնց չափ ալ թուրք ու քուրդ բաշխօզուկներ Շուխայի և ս. Յակոբի վանքերն ալ ցրեցան և սկսան անհամար և անըսելի խժոժութիւններ գործ դնել կանանց, աղջկանց և մանուկներու վրայ...

Գառնի, Մարեկ և այլ հայ գիւղեր կրկին և կրկին աւրշտկւեր են կործանարար կերպով:

Երզնկայ պաշարած, վանքեր շղթայի տակ առնւած, ճամբայներ կտրւած են: Մեր եղբայրներ ի՞նչ վիճակի մէջ են: մեռան, կորան, ջարդուցան, տեղեկութիւն չունինք: Չենք գիտեր մենք ալ ի՞նչ եղանք և ո՞ր կերթանք. անստոյգ, անապահով վիճակ, ա՜հ ու սարսափով պաշարած ենք. ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վերջ: Քաղքիս մէջ 12—15 անձ ձերբակալեցին և կը չարչարեն. յանցանքնին ամիս մ'առաջ վանք ուխտի երթալնին է:

Կիրքը սահման չունի, ծեծ, հայհոյանք, թալան, բռնաբարում և սպանութիւն սովորական է: Ամեն սըրբութիւն, պատիւ, կեանք քմահաճոյքէ կախում ունին: Չէ՞ր բաւեր մեր և շրջակայից թշուառութիւնը, աղքատութիւնը: Հունձքի և գայլի տարւան սերմացանի ժամանակն է, ի՞նչ պիտի ուտենք, երբ մեր հունձք, արտ ու կալ արիւնախեղդ սուլթանի բաշխօզուկներու կողմէ իսպառ փչացան և կենդանիներու ճարակ եղան: Պատճառ գայմագամ մը կողոպուտի և չափուշ մը ստակեր է: Ո՞վ է մեղաւորը:

Նրկու տարիէ ի վեր վանքերը և գիւղերը քիչ թալանուցան, քիւրդերու բռնաբարութիւնները և կողոպտումները չապացուցեցան, միթէ մեր անհամար կրած վնասներու մասին պաշտօնապէս չբողբեցինք կառավարութիւն ըսւած ենիչէրիներու խմբին և անլուրի չմնացին: Դեռ քանի մը օր առաջ քաղքին մէջ, հրապարակին վրայ, խեղճ հայու մը դիակը, զոր քիւրդ սայլապանները սպանած էին, չգտնեցան: Ի՞նչպէս հասակցենք, ի՞նչպէս գրենք, ի՞նչպէս պատմենք մեր քաշածներ, մեր տառապանքներ. տո՛ն մնաց, տաւա՛ր մնաց, պատի՛ւ մնաց. մեր կանայք, աղջկու՛նք, անպաշտպան հրէշներու գիրկն կը տապալակին. ի՞նչպէս ազատինք:

Ինչպէ՞ս ազատինք, որո՞ւ օգնութեան դիմենք, ո՞ր կէ օգնութիւն յուսանք:

Դժոխք է այս, մ'թնողորտը ծանրացեր է: Գ.

զօրաբանակ մեր վրայ կը թափէ իւր ուժը, օրէ օր նոր խժոժութեանց խուլ ձայներ կը հասնին. կիսամեռ ենք, լիւաճ ենք, անօթի ենք, մեռած ենք, օգնութի՛ւն:

Օգնութի՛ւն. ո՞վ հայեր, գոնէ դուք հասէք:

II

Կ Ռ Ի Ի Թ Ա Մ Չ Ա Ր Ա Յ Ո Ի Ս

(ՅՐԱՊԻՉՄՆԾ)

Հաստատ աղբիւրէ կիմանանք, որ Շապին Գարահիսարէն կէս ժամ հեռու՝ Թամզարայ գիւղաքաղաքի մէջ մեծ ընդհարում ունեցան հայեր և թուրքեր:

Տիկինեան հանգուցեալ Մարտիրոսի կինը թուրքէ օղի կը պատրաստէր: Քանի մը թուրք սրիկաներ կսկսին լիրբ խօսքերով կինը անպատուել և օղի պահանջել: Նոյն միջոցին հայ մը՝ Գըրք քէսէրեան Մովսէս անուն, կանցնի: Կինը պաղատագին կը խնդրէ զինքը պաշտպանել սրիկաներու դէմ: Մովսէս առանց յուզումի կը խրատէ թուրքերը հեռանալ և ըսել թէ՛ եթէ անպատճառ կուգէք օղի խմել, տամ ձեզ 5-10 դրուշ գնացէք խմեցէք: Թուրքերը ոչ միայն մտիկ չեն ըներ, այլ անլուր հայհոյանքներ տեղաղով կսկսին ծեծել հայր: Այս իմանալով ուրիշ հայեր վրայ կը հասնին և կուր ճետգնտէ կը մեծնայ, լայն ծաւալ կստանայ: Թուրքերը դանակով, կացինով, փայտով կսկին աջ ու ձախ հանդիպողին. ծեծել, վերաւորել, սպանել: Շապին-Գարահիսարէն ալ 200-ի չափ թուրքեր զինւած, Թամզարայ խուժելու կը պատրաստւին թէև, բայց կառավարութիւն տեսնելով, որ Շապին-Գարահիսարի հայերն ալ անգործ չեն, խոհեմութիւն կը համարի եղածով բաւականանալ և կը զսպէ:

Թամզարայի հայեր աղքատ ու խեղճ, անպատրաստ ալ գտնելով, կը տուժեն. տասնեակ վիրաւորեալներ և մէկ երկու հատ ալ մեռածներ կան:

Թամզարայի 250 տուն հայերը, խանութնին Կոցած հեռացեր են քաղաքէն և Գարահիսարի գերեզմանատան մէջ, տեղացիներու հետ, վրաններու տակ կը բնակին անօթի, ծարաւ, ականջ-չկանելով երբէք միւթէսարի՞ կառավարիչի խնդրանաց, որ իրենց տունները երթան:

Հայերը հաստատ երաշխաւորութիւն, ապահովութիւն կը պահանջեն: Հեռագրեր են պատրիարքարան:

Երզնկայ ալ անհաշիւ աւարառութիւններ եղած են. դիւղեր, վանքեր ամբողջ կողոպուտած են թուրք կառավարութեան կողմէ: Մանրամասնութիւնք կը պահանջեն:

Թուրք կառավարութիւն վերսկսաւ իւր բարբարոսութիւնները:

Կը հարցնենք.— Բարենորոգմանց ծրագրի մէջ արդեօք այս խժգժութիւնները ընել արտօնւած է: «Մարդասէր» դիպլոմատները թող սեսնեն իրենց գործած աւերները: Մեզ խաբելու ճգնեցան և մեր սիրտերը արիւնեցին: Թուրքերը վախցնել կեղծեցին և թուրքերը հիմա ալ աւելի գազանացան. շահատակութիւնները անսանձ կը շարունակին, կընդարձակին: Սասնոյ կոտորածի տարին չբոլորած, արդեօք նոր Սասուններ կըզգէին տեսնել անգութները:

Ր Է Ֆ Օ Ր Մ Ն Ե Ր Ը

IV

Մենք նկատեցինք, որ դիպլոմատիայի առաջին հոգսը եղել է չգիպչել սուլթանի միայետական իրաւունքներին և ապա նա, դիպլոմատիան ծանրացել է պաշտօնեաների ինչ կրօնի լինելուն վրայ: Մինչդեռ այս երկու գլխաւոր կէտերի որոշումից կամ ձեւակերպելուց շատ բան է կախւած:

Եթէ մենք դուրս խնդիրները քննենք մեր տեսակէտից, մենք կասենք ուղղակի, որ միակ միջոցը բարեփոխելու Տաճկահայաստանի վիճակը, պէտք էր, որ երկրի ղեկը յանձնէր իրեն ժողովրդին, որ ժողովուրդը ինքը լինի երկրի սուլթանը, գերիշխանը, ինչպէս էլ ասել ենք: Բայց հարցը այսպէս դնել ծրագրի գլխաւոր կէտերը քննելու, կը նշանակէ կարող կերպով վճռել խնդիրը և ուղղակի փակել վիճաբանութեան դռները ու գուցէ մինչև իսկ մեղադրենք ուսուցիտ լինելուն մէջ... Եւ ո՞վ գիտէ, գուցէ աւելի լաւը հենց այս էր: Բայց մեզ հարկաւոր էր բարձրացնել վարագործը ցոյց տալու ժողովրդին, թէ ո՞վքեր են բեմի վրայ խաղացողները և ինչ միտումներով: Ահա թէ ինչու ենք մենք ծանրանում ընթացքների վրայ: Այս հարկաւոր էր, որովհետև ներկայ դրութեան և պայմանների մէջ գտնուող ժողովուրդը, հեշտութեամբ կարող է բռնել ձողից, կարծելով թէ կարող է ազատել խեղդելուց... Ուստի մենք խնդրի վրայ կը նայենք նոյնպէս և՛ հենց «Ննարակ» ու «Գործնական» լինելու տեսակէտից էլ և կը տեսնենք, որ նոյն իսկ այդ տեսակէտից անգամ ոչ միայն անյաջող, այլ մինչև իսկ անտակա ու անմիտ էլ է:

Յայտնի է, որ Տաճկահայաստանի գլխաւոր չարիքը

ինքը ներկայ կառավարութիւնն է: Այս խոստովանւել են, գուցէ ակամայից, հենց իրենք եւրոպական պետութիւնները 56 թ. Պարիզի, 78 թ. Բերլինի գաշնագրութիւններով և վերջապէս ներկայումս ընթացքների ծրագրով: Ներկայ կառավարութիւնը մարմնանում է սուլթանականութեան մէջ, այսինքն սուլթանի իշխանութեան գաղափարի մէջ է ամփոփուում երկրի պետական կազմակերպութիւնը. իսկ սուլթանի իշխանութեան գաղափարն է միահեծան, ինքնակամ, ինքնիշխան կառավարութիւն, որը իր գոյութիւնը հիմնում է բռնուցքի, կեղեքումի, բռնաբարումի, տանջանքի, անպատուութեան և կաշառքի վրայ, որի դեմ էլ այսօր ամբողջ երկիրը արիւնով և վառօդով է բողբոջում...

Այժմ, դիպլոմատիան ինչպէս է վճռել այս հարցը: Երկրի ամբողջ կառավարչական ղեկը թողնում է սուլթանական կառավարութեան ձեռքում—ամեն բան նրանից է կախւած, միայն, համեմատաբար նախկինի հետ, այն տարբերութեամբ, որ ներկայացրած ընթացքների ծրագրի հիման վրայ, պիտի «կիսապաշտօնական» ձեւով իրենց յայտնին այն անձանց անունները, որոնց սուլթանական կառավարութիւնը նշանակում է միայն վալիի պաշտօնով. միւս պաշտօնեաների՝ միւթեսարիֆների, գայմագամների և այլոց մասին լուրթիւն է պահպանւած, որից պիտի եզրակացնել, թէ սուլթանական կառավարութիւնը անգամ է անօրինել ըստ իւր հաճութեան:

Չնայած, որ իրենք եւրոպական պետութիւններն էլ են խոստովանում, թէ երկրի գլխաւոր չարիքը ինքը կենտրոնական կառավարութիւնն է, բայց և այնպէս, նոյն իսկ նրանց ծրագրած ընթացքներով, վերջինս աւելի քան մի աննշան տարբերութեամբ պահպանում է իւր ամբողջ լիազօրութիւնը, ոյժը: Ասում ենք «աւելի քան մի աննշան տարբերութեամբ», թէ և աւելի ճիշտ կը լինէր ասել՝ առանց մի որ և է տարբերութեան, նախ՝ որովհետև սուլթանի կողմից նշանակւած պաշտօնեան, որքան էլ լաւ լինի, եթէ կարելի է այդ թուլ տալ մի բոլոր, դարձեալ չի կարող համարւել ժողովրդի բարեկամը, պարզապէս այն պատճառով, որ ժողովրդի և սուլթանի կառավարութեան շահերը քանիցս ասել ենք, ամենածայրահեղ կերպով մեկմեկու հակառակ են. — սրանք անհաշտելի թշնամիներ են, ապա, որովհետև վաղուց է յայտնի, թէ այս ձեւակառութիւնը որքան արժէք ունի, եթէ մինչև իսկ նա պահպանւի. ոչ մի պետութիւն երբէք չի ցանկանալ այսպիսի «մանր խնդիրներով» սուլթանական կառավարութեան տհաճութիւն պատճառել, որի բարեկամութիւնը հարկաւոր է իրեն՝ պահպանելու տաճկական պետութեան

մէջ իւր շահերը: Բայց մենք կարող ենք ապահով լինել, որ այդ ձևականութիւնը անգամ չի կատարուի, որին իբրև ապացոյց, առաջ կը բերենք միայն մի փաստ—Բերլինի հռչակաւոր դաշնագրութիւնը, որով սուլթանի կառավարութիւնը պարտաւորուած էր վեց մեծ պետութիւնների առջև ընդհանրական մտնել Տաճկահայաստանում և նրանց այդ մասին պարբերաբար տալ տեղեկութիւններ: Ինչպէս որ ջուրն են ընկել Բերլինի վճիռները, մենք կարող ենք հանգիստ խղճով դա էլ ջուրը ձգած համարել և երկիւղ չը կրել, թէ նորագոյն ընդհանրութիւնը կարող են վնասուել և հայ ժողովուրդն էլ կը տուժի...

Արեւմտ, ինչ տեսակետից էլ վերցնելու որ լինենք, սուլթանական կառավարութեան ղեկավարող, կառավարող ղյոթը մնում է ամբողջ անվնաս, նա պահպանում է իւր իրաւունքը և իշխանութիւնը, որ ասել է թէ, ինչպէս ասել ենք, չարիքը մնում է արմատում՝ պահպանելով իւր ամբողջ լիազօրութիւնը, կարողութիւնը:

Արդէն միայն հենց այս կէտը բաւական է ապացուցած համարելու, որ երեք պետութեան ընդհանրութեան Ծրագիրը „վիժմունք“ է, որ նա չարժէ „իրեն թողութիւն“, որովհետև սրանից է շատ բան կախած, որովհետև սա է ամբողջ կառավարութեան մեքանիզմի շարժիչ ուժը. սա է այն կենտրոնը, որի շուրջը պտտում են մնացած միւս արբանեակները—պաշտօնեաները, հիմնարկութիւնները և այլն, սրանից է կախած երկրի այս կամ այն կառավարչական ձևը, նա է այն ղյոթը, որի տրամադրութիւնով են վճռուում ժողովուրդների կեանքի պահանջները... և մինչդեռ սա մնացել է անվնաս, սա պահպանել է իւր լիակատար ղյոթը և իրաւունքը: Երկրում տիրող կառավարութեան կենտրոնական ղյոթը մնալով անփոփոխ, անփոփոխ է մնում տիրող ընդհանր հետևապէս և երկրում ներկայումս գոյութիւն ունեցող իրերի դրութիւնը:

Դիպլոմատիան այս շատ լաւ է հասկացել, բայց հարկաւոր էր նրան թող փչել թէ բողբոջ ժողովուրդի և թէ անգլիական ու ամերիկական յուզած ժողովուրդի աչքին և մի ճարպիկ մանեօվորով աչքակապութիւն է արել—այն է, կենտրոնական կառավարութիւնից նշանակող գլխաւոր պաշտօնեայի մասին կիսապաշտօնական յայտարարութիւն է խնդրել, որով ուղեցել է հաւատացնել դժգոհ տարրերին, թէ ինքը հսկելու է ամենագլխաւոր պաշտօնեայի նշանակելուն վրայ, որից հարկաւ բաւականին բան է կախած, հետևապէս և շեն կարող այլ ևս տեղի ունենալ գազանային բարբարոսութիւններ և այլն, բայց որի անպէտքութիւնը

վերև ցոյց տւինք: Ոչ պակաս ճարպիկ մանեօվոր է գըլխաւոր պաշտօնեաների նշանակելը տրամադրել ըստ ազգաբնակութեան կրօնին: Բայց այս ճարպիկ մանեօվոր նոյնպէս այնքան առաձգական չէ, որ դժւար լինի ցոյց տալ նրա ոչնչութիւնը:

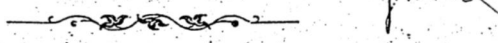
Մահմեդական և քրիստոնեայ կրօնին պատկանող ժողովուրդների փոխադարձ ատելութեամբ վերաբերելը թէև պատմական երևոյթ է, բայց նա իւր հիմքը ունի ոչ թէ ժողովուրդների գոյութիւնում, այսինքն, այդ կրօնական ատելութիւնը ոչ թէ բնածին է, ոչ թէ մի կենսական անհրաժեշտութիւն է; ոչ թէ նրա իրական կեանքի պահանջների հետևանքն է, այլ նրա մետաֆիզիքական հասկացողութեան, մտքի ու ըմբռման, որ իւր ղյոթը կորցնում է ժողովուրդների տնտեսական կեանքում...

Արօնը մի անհրաժեշտ պայման չէ այս կամ այն ժողովուրդի գոյութիւնը պահպանելու համար, կրօնը գոյութիւն պահպանելու հիմք չէ:—Որքան էլ կրօնը համարւի ժողովուրդների կեանքում դեր խաղացող ֆակտորներից մէկը, բայց և այնպէս նա տնտեսական, ինչպէս և քաղաքական յարաբերութիւնների մէջ կորցնում է իւր նշանակութիւնը... Արօնը, մենք առիթ ենք ունեցել ասելու, մի դիմակ է սուլթանական կառավարութեան համար ծածկելու իր „յետին դիտումները“: նա այսօր էլ մի գէնք է դիպլոմատիայի ձեռքին՝ քաղաքական մանեօվորներ անելու անհանգիստ հայ ժողովուրդի և անգլիական ու ամերիկական յուզած ժողովուրդի աչքին թող փչելու...

Հայ ժողովուրդի դժոխային դրութեան պատճառը կրօնը չէ. դա շատ անգամ է ցոյց տւած փաստերով. ուստի պաշտօնեաներ նշանակելու ժամանակ ղեկավարել կրօնով կամ կրօնը ընդունել իբրև հիմք, այդ նշանակում է դարձեալ դրութիւնը նոյնը թողնել. դա միայն դիպլոմատիկական խաղ է, աչքակապութիւն է, այն էլ ոչ շատ յաջող Միթէ հարկաւոր են ապացոյցներ հաստատելու, որ քրիստոնեայ պաշտօնեաները նոյնքան վատ կարող են լինել, որքան մահմեդականը, որ քրիստոնեայ պաշտօնեան էլ կարող է նոյնպէս չարիք լինել երկրի համար, ինչպէս մահմեդականը, որ նրանք էլ կարող են լինել մի-մի Զէքի, Թահսի, Բահրի փաշաներ. դրանում ոչ մի կասկած չըկայ և մենք երբէք կարիք չենք զգում ապացոյցներ բերել հեռուից. բաւական է հենց մէնակ մատնացոյց անել սուլթանի կառավարութեան այժմեան քրիստոնեայ պաշտօնեաների վրայ, ինչ ազգից էլ ուզում էք լինին: Սրանցից իւրաքանչիւրը խոնարհ և հաւատարիմ ծառայ—ստրուկն է սուլթանի և նրա կառավարութեան: նշանակութիւն ունեցողը ինքը մարդն է իւր

էութեամբ, իւր հոգով ու գաղափարով, իւր բնաւորութեամբ և համոզմունքներով: Ինչ պաշտօն ուզում էք տւէք մարդուն, որքան էլ նա գրւած լինի նպաստաւոր կամ աննպաստ պայմանների մէջ, որքան էլ նա պէդանտ բնաւորութիւն ունենայ և օրէնքի իւրաքանչիւր կէտը սրբութիւն համարելով՝ աշխատի մազաչափ անգամ չչեղւել, գարձեալ նա՝ մարդը իւր պաշտօնին տալու է իւր անհատական գոյնը, նրա գործունէութեան մէջ արտայայտելու և իւր էութիւնը, իւր համոզմունքը, գաղափարը, իւր հոգին: Արդէն մէկը, որ սուլթանի կառավարութեան պաշտօնեան է, կրօնը երբէք նրան արգելք չի լինիլ կոտորած անել, եթէ «կենտրոնը» սուլթանը կամ Բարձր Դուռը հրամայում է. տարբերութիւնը կը կայանայ միայն գործի ծաւալի և ոյժի մէջ: Եւ քրիստոնեայ նուրեանը կարող է լինել մահմեդական օւլէքին, առանց որ և է տարբերութեան, եթէ նա, իբրև մարդ, նոյնքան գազան է: Հայ ժողովրդի տանջանքին վերջ դնողը քրիստոնեայ պաշտօնեան չէ և չի էլ կարող լինել. կրօնը անգոր է և մի դիմակ: Պաշտօնեան ինչ կրօնի էլ ուզում է լինի, քանի որ կենտրոնական կառավարութիւնը պահպանում է իւր նախկին ոյժը, իւր լիազօրութիւնը, քանի որ «շարժիչ ոյժը» չի կրել ոչ մի դրական փոփոխութիւն, իրերի դրութիւնը չեն փոխւիլ, և ներկայ դժոխային կեանքը ամբողջովին պահպանում է իւր քայքայիչ, աւերող, ապականող ու անբարոյականացնող ոյժը:

Բայց որպէս զի չմեղադրւենք գիտակցաբար զանցառութեան մէջ, մենք կը շօշափենք ուրիշ կէտեր ևս:

Դ Ա Ի Ա Ճ Ա Ն Մ Ա Մ Բ Ի Է

ԿԱՐԳԱԼՈՅԾ ԿԱՐԴԱՊԵՏԻ

Դ Ա Տ Ա Պ Ա Ր Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Բ Ը

4. Պոլսի Կեդրոն. Կօմիտէի յունիս 10-ի 67-րդ նստին մէջ—որ յատկապէս գումարած էր քանի մը դաւաճան յեղափոխականներու վերաբերեալ ստուգարանները քննութեան ենթարկելու, 90-թւի մատնութիւններուն մէջ անոնց խաղացած դերը ճշտելու համար,— կարդացեցան նաև Մամբրէ կարգալոյժ վարդապետին կատարած դաւաճանութեան և մատնութեան վերաբերեալ թղթերը և անոր վերջին հինգ տարիներու զգուշ գործունէութեան մասին տեղական կօմիտէներու կողմէն կազմած տեղեկագրերը, որոնցմէ տեսնուեցաւ, որ Մամբրէ, աշխարհական անունով Ալեքսան, նախկին սարկաւազ՝ Էլմիածնի միաբանութեան, ապա վարդապետու-

թեան կոչած Բագրևանդի ս. Յովհաննէս վանքին մէջ առաջին օրէն ճանչցւած է իր շրջապատողներէն, իբր դիւրագրգիռ, հեշտամոլ և սնափառ մարդ մը, որ իր կրքերուն գոհացում տալու համար, միջոցներու մէջ խտրութիւն դնել չէր գիտէր:

Վարդապետութեան առաջին ամիսներուն մէջ իր քանի մը պոռոտախօս քարոզներուն շնորհիւ աժան ժողովրդականութիւն մը վաստկեցաւ, մանաւանդ Տրապիզոնի մէջ խօսած մէկ յանդուգն բանախօսութեանէն ետքը, որ ինքզինքը յանձնարարեց իբր կարմիր յեղափոխական մը:

Ալ մոռցեցաւ իր նախկին կեանքը, լի անբարոյական արարքներով, և յեղափոխական խմբեր միամտաբար հաւատ ընծայելով անոր այդ սնամէջ բառերուն, խելամուտ ըրին այդ ողորմելին իրենց վարչական գաղտնիքներուն:

Վրայ հասաւ 1890 թ. յուլիս 15-ը, գործի և փորձի թւական մը, որ մաղեց ու զտեց այդ գործիչներուն խումբը, բուն յեղափոխականները անջատելով միայն այդ անունը շահագործողներէն: Վասկոսաներն ու գձուծները իրենց դիմակները գրին Նազըմին ոտքը, անոր խորագէտ վեհանձնութեան դիմում ընելով, իրենց ողորմելի կեանքին քանի մը անփառունակ տարիներ ալ աւելցնելու և մէկ-երկու ոսկի մուրալու համար գետնաքարը:

Մամբրէ իր վրայ եղած կասկածները ցրելու նպատակով Բագրևանդ գնաց, իր վանքը բայց հոն հանգիստ չուէին իրեն. իր նախկին քարոզները մոռցած չէին և ոստիկանութիւնն աւելի հիմնաւոր սկսաւ համարել իր կասկածները Մամբրէի վրայ: Քիչ օր ետքը Մամբրէն հարկադրւեցաւ Պոլիս վերադառնալ:

Չերբակալութիւններու թւականը բացւած էր. ոստիկանութիւնն անխոնջ խուզարկութիւններ կը կատարէր յուլիս 15-ի հեղինակները գտնելու համար: Իսկ միւս կողմէն պատրիարքարանն անկարող էր ոչ միայն իր կրօնակիցները պաշտպանելու, այլ նոյն իսկ կրօնաւորները:

Նազըմ՝ Աշըգեանէն հզօր էր: Մամբրէն առաջին կողմը հակեցաւ. պատրւակ մը պէտք էր, ադ ալ գտաւ. խմբագրեց ազդարարագիր մը իբր «Հնչակ»-եան մասնաժողովին կողմէն իրեն ուղղւած, որով մահ կը սպաւնային իրեն, եթէ շարունակէր իր դաւադրութիւնները. անոնց՝ «Հնչակ»-եաններու դէմ:

1890 սեպտեմբեր 9-ին երեկունը դաւաճանը այդ նամակով կը ներկայանար ոստիկանութեան նախարարին՝ Նազըմ պէյին և անոր օգնութիւնը հայցելով, փոխարէն ամէն անջակցութիւն կը խոստանար իր կողմէն կառավարութեան թշնամիները որսալու գործին մէջ:

Նազըմ պէյի ուրախութեան չափ չկար. նոյն գիշեր իր տունն հիւրընկալելով ամեն մեծարանքներ ըրաւ անոր, և հետեւեալ առտուն առաջնորդել տաւ զինքը ոստիկանութեան դուռը հարցաքննիչ գատաւորին առջև բացատրելու իր գիտցածը:

Այդ առաջին հարցաքննութեան մէջ Մամբրէ շատ բան բացատրեց, շատ անուններ տաւ, բաց ըրաւ աւե-

լի մեծ բան մը. խոստացաւ ցանկ մը պատրաստել իր կասկածելի համարած անձերուն, վաւերական թղթերու վկայութեամբ հաստատուած: Եւ Վամբրէն այնչափ խրդճ-մտութեամբ կատարած է իր այդ խոստումը, որ հարցաքննիչ դատաւորին առջև իբր յանցապարտ մը ներկայանալու երկրորդ հարկի մը մէջ չէ գտնուելու, բան մը, որով կապացուցւի միայն մէկ հարցաքննութեան մը գոյութիւնը ոստիկանութեան պաշտօնատան մէջ: Վամբրէն այնուհետեւ գործեր է իբր դաշտնի ոստիկանութեան անկախ պաշտօնեայ, անմիջաբար նազըմ պէյի հետ յարաբերութիւն հաստատելով:

Այդ առաջին հարցաքննութեանէն ետքը Վամբրէ 100 օսմ: ոսկի ստացաւ իբր քաջալերութիւն:

Անկէ ետքն է, որ Վամբրէ Մուրատին անունով Ֆրանսիական փոստան ստացած նամակները տարաւ յանձնեց ոստիկանութեան, այդ նամակները յակնէ անւանէ կը նշանակէին քանի մը անձեր և կը յիշատակէին նոյնպիսի իրողութիւններ, որոնք նպաստեցին պարզելու յեղափոխական կազմակերպութեան մասին թուրք ոստիկանութեան քանի մը ենթադրութիւնները:

Հարցաքննութեան մէջ յիշատակած ցանկը Վամբրէ հետզհետէ լրացուց, և մասնեց ով որ կրցաւ: Իր դերը չմնացաւ արդով. անգամ մը գայթեկէն ետքը ալ չփորձեց ոտքի ելլալու: Մոռցաւ ամեն բան, ինչ որ սուրբ էր, իր եկեղեցին ոստիկանութեան դուռն էր հիմա. իրեն պաշտօնն համարեց ոչ միայն քիչ շատ աչքի զարնող անձեր իբր կասկածելի երևցնել, այլ և խեղճ ու անտէր մարդիկ շահագործել բանտ նետելու սպառնալիքով կամ բանտէն ազատելու խոստումով:

Իր շահատակութեան ասպարեզն եղած էր Իսկիւտար արուարձանը, ուր ամէնքն ալ կը դողային այդ լիբր ու անխիղճ վարդապետէն, որ անգամ մը եկեղեցական կոչումէն զրկւած, ալ ազատ կը կարծէր ինքզինքն իր կրքերուն անձնատուր ըլլալու, անպատիժ մնալու յուսով:

Վամբրէն արեան ծարաւ դաւաճանի մարմնացումն էր, որ իր նեխած սիրտը կը պտտցնէր ամէն տեղ, ոստիկաններու և լրտեսներու ընկերակցութեամբ:

Թողովուրդը վաղուց արդէն իր վճիռը տւած էր: Ուստի,

Ի նկատ առնելով, որ Վամբրէն դաւաճանած է իր յեղափոխական ուխտին,

Ի նկատ առնելով, որ իր կուսակցութեան վերաբերեալ գաղտնի նամակներ ոստիկանութեան յանձնած է և իր ընկերները մատնած է,

Ի նկատ առնելով, որ Վամբրէն իր անօրինակելի արարքը վայրկեանական վախի մը ազդեցութեան ներքև կատարած չըլլալէն չափ, գործօն մատնիչ մը եղած է հինգ տարիէ ի վեր, տասնեակ ընտանիքներու անկման և հարիւրաւոր անմեղներու դժբախտութեան պատճառ ըլլալով,

Ի նկատ առնելով, որ Վամբրէն իր լիբր, ամբարտաւան ու անբարոյական վարմունքով գայթակղութիւն եղած է Թողովուրդին մէջ, անոր ամենէն նւիրական զգացմունքները վիրաւորելով,

Կեդրոնական կոմիտէն յունիս 10-ի իր 67-րդ նստին մէջ

Միաձայն մահուան դատապարտեց դաւաճան Վամբրէ կարգալոյծ վարդապետ Պէնլեանը,

Վճռին գործադրութիւնն յանձնելով Ռուս կոմիտէի Ա. խմբի ահաբեկիչներուն. և միանգամայն վճռեց սոյն Տեղեկագրին հետ հրատարակութեան տալ նաև պատձէնները անոր առաջին հարցաքննութեան, և հնչակականներուն անունով խմբագրած ազդարարագրին:

Վճռին գործադրութիւնը չուշացաւ. յուլիս 22-ին, շաբաթ գիշեր, Իսկիւտար Պէյլերի պարտեզը տաճկերէն ներկայացում կար. ամեն ազգէ հոն բազմութիւն մը ներկայ էր. հոն էր նաև Վամբրէ, երկու ծպտեալ լրտեսներու հետ: Ժամը 2-ին ներկայացումը վերջացած էր և ամբողջ սկսած էր ցրել խումբ խումբ: Դուրս ելաւ և Վամբրէն իր ընկերներու հետ, դժգոհ թերևս, որ այդ գիշեր որս մը չկրցաւ գտնել. նախորդ ներկայացումի մը միջոցին անծանօթ ձայներ սուլած էին Համիդիէ քայլերգը. Վամբրէ կը յուսար այս անգամ անձամբ հսկել և գտնել սուլողները: Սակայն հազու քանի մը քայլ ըրած էր դէպի պարտեզին դուռը, երբ երկու ահաբեկիչները կը տնկին իր առջև և մէկը կարճակէ իր ռեվոլվերը: Դաւաճան սոսկալի մենչիւնով մը գետին տապալեցաւ. զնդակը խորտակած էր ողնայարը, ծակած երիկամունքը և կողաշարին մէջ մտած էր:

Ռեվոլվերի ձայնը և դաւաճանին գետին թաւալելն աննկարագրելի իրարանցում և վախ պատճառեց. Ժողովուրդը փախչող փախչող էր. ոստիկաններն ու զինուորները մէկ ակնթարթի մէջ անյայտ եղան:

Անցին ահաբեկիչները, կընթանային անվրդով, երբ լրտես մը պատահմամբ դէմքերին կելլայ. ահաբեկիչը գընդակ մըն ալ անոր կը խրկէ. թուրքը գետին կիյնայ:

Վամբրէ մնաց իր ընկած տեղը, մինչև որ ոստիկանները սիրտ առնելով, վերջապէս վերադարձան, երբ ապահով եղան, որ ալ ահաբեկիչները հեռացած էին, և շալկելով տարին իր տուն:

Դաւաճանը չորս օր հազիւ կրցաւ ապրել և չարաչար տանջուել ետքը, յուլիս 26-ին, չորեքշաբթի սատկեցաւ, խոր սուգի մէջ ձգելով նազըմ փաշան:

Վամբրէի մահը մեծ յուզում առաջ բերաւ ամեն շերջանակներուն մէջ:

Ոստիկանութիւն մեծամեծ ճիգեր կընէ հեղինակները որոնելու, ուստի բազմաթիւ ձերբակալութիւններ կատարեց ապարդիւն. ցարդ ձերբակալուած են մօտ 150 հոգի, բոլորը անմեղ մարդիկ: Արևի թէ բանտարկեալներուն սոսկալն չլուած, աներևակայելի տանջանքներ կուտան գաղտնիքներ կորզելու համար: Իսկ ահաբեկիչներն ապահով ու ազատ են շնորհիւ սուլթանին, որոնք կըսէ թէ աներևոյթ ոգիներու փոխած են...

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

Խ Ա Ր Ա Խ Ա Ն Ե Ա Ն
Ն Ե Ր Ս Է Ս Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

1

Տարօնի ժողովրդի ինքնաձանաչութեան արժեանալու գործում առաջնակարգ դեր կատարածներից մէկն է անշուշտ այնտեղի առաջնորդ Ներսէս վարդապետ Խարախանեանը: Իւր անձնէր գործունէութեան համար, իբրև ժողովուրդական հովիւ, նա տաճիկ բռնակալ կառավարութեան կողմից կրեց ամենայն հալածանք, և վերջին մի քանի տարիները անցկացրեց բանտում, որից ազատուց միայն վերջին ժամանակները՝ պատրիարքի և եւպրոպական դեսպանների ազդու պահանջումների շնորհիւ: Այդ նշանաւոր անձնաւորութեան վերջին տարիների գործունէութեան և բանտարկութեան մասին մենք ամենահաստատ աղբիւրներից քաղեցինք տեղեկութիւններ, որ և հաշխատենք առաջ բերել այս յօդուածում:

1880 թւականին Ներսէս վարդապետը ընտրուեց Քղիի առաջնորդ: Նա գտաւ այդ թեմի ժողովուրդը ենթարկւած զանազան հարստահարութեանց, որոնք յառաջ էին գալիս տեղական կառավարութեան թոյլտուութիւնից: Գլխաւորապէս քրդերը, տասանորդի տրոց վարձակալք և հարկահան զինուորք Քղիի հայ ժողովուրդի պատուհասն էին եղած: Ներսէս վարդապետը յորդորում էր ժողովուրդին և դրդում ինքնապաշտպանութեան. միևնոյն ժամանակ, իբրև ներկայացուցիչ հայ ժողովուրդին, նա անդադար հրահրում էր կառավարութեան ուշադրութիւնը տեղի ունեցած զեղծմանց, զրկանքներու և հարստահարութեանց դէմ: Սակայն կառավարութիւնը փոխանակ չարեաց դարման տանելու և ժողովուրդի վիճակը ապահովելու՝ բանապատեց որդարկեց առաջնորդի դէմ՝ կարծեց կուսակալութեանը, ամբաստանելով, որպէս թէ նա ժողովուրդին կը քաջալերէ զէնք առնել և կառավարութեանը դիմադրել: Կարծեց կուսակալութիւնը քննութիւն բացաւ, բայց ապացոյցներ չկրցաւ գտնել. մեղադրում էին նրան, իբր թէ Յերսիմի Շահ Հիւսէին պէյի հետ դաշնակցած է հայերու և քիւրդերու միջոցաւ խռովութիւն հանելու. Հիւսէին բանտարկեցաւ, բայց վերջ արձակեցաւ:

1889 թւականի սկիզբը Ներսէս վարդապետը եկաւ Մուշ, իբրև ընդհանուր վանահայր-առաջնորդ ս. Կարապետի վանուց, և Տարօնոյ Մշոյ վիճակի հայոց հասարակութիւնը շատ հին էր. մանկութիւնից նա այդ պատմական աշխարհի մէջ ծնւած և մեծացած լինելով, շատ աղետների ականատես և ականջալուր եղած էր: Կար ժամանակ, երբ գրեթէ կառավարութեան սուէրը կար, և քրդական տիրապետութիւնը միայն կը տեսնէր. տակաւին երևան էր ելած ընդդէմ հայոց այս խորին և մահացու ատելութիւնը, որ կսպանոյ հայ ազգը բնաջինջ անել զանազան դիւահար. մքեռնայութիւններով և բարբարոսութիւններով: Իբրև ա-

ռաջնորդ, Մուշ մտնելուն պէս քաջարի հովիւր ակնյայտի նկատեց այս հանգամանքը, թէ կառավարութեան գործողութիւններից և թէ քրդական արձակ համարձակ վարմունքից: Նրա պաշտօնավարութեան առաջին տարին Մուսա բէյը աննկարագրելի չարիքներ էր գործ դնում հայերի վրայ. նրա դէմ թէ գիւղացիք և թէ առաջնորդը խիստ բողոքեցին. Մուսա բէյի վախճանը յայտնի է: Նրա Պոլիս տարւելուց անթիւ պէս յետոյ Մշոյ կառավարիչ Էօմեր Էաֆլի փաշան առաջարկեց Ներսէս վարդապետին, որ Մուսա բէյի դատելու առթիւ սուլթանին շնորհակալութեան հեռագիր քաջի և ժողովրդի անդրոյ վիճակը ցոյց տայ: Նա մերժեց այդ առաջարկը և յոյս տուեց, որ հայոց վիճակը երբէք փոփոխութիւն չէի կրած:

Մի տարի անցած վարդապետը վերադարձեց Երևան. կառավարութիւնը սաստիկ վիճակ Խարախանեանից՝ նրա խիստ դիտողութիւնների պատճառով, այդ միջոցին էլ Մշոյ կառավարիչ Սայիդ փաշան նրան անաշարկեց կնքել մի գրութիւն, որ պարունակում էր իր մէջ շնորհակալութիւն Բաղէշի ընդհանուր դատախազի մասին. այդ ևս մերժեց: Հետագային կառավարութեան պաշտօնեաների զեղծմանը ծանրացաւ հարստահարութիւնը և աւտարտութիւնը չափն անցան. ժողովրդի և առաջնորդի բողոքները անլսելի մնալով՝ կառավարութեան պաշտօնեայք, ոստիկանութեան սպայք, միւլթեղիճները և քիւրդ աղաները սկսում են խիստ ատելութիւն ցոյց տալ դէպի առաջնորդը: Իսկ վերջինս շարունակ ամեն շարժու դէպքերը մանրամասն կը տեղեկագրէր պատրիարքարանին: Մշոյ տեղական կառավարութիւնը նրա բոլոր գրութիւնները ծածուկ կարդում էր, և ատելութիւնները դէպի նա սնուցանում:

1891-ին Մշոյ կառավարիչ Սայիդ փաշան, յիշեցնելով Խարախանեանին, թէ շատ բաւառներու առաջնորդներ և պատւաւոր հայերը շնորհակալութեան հեռագիրներ են ուղարկում կայսերական պալատը՝ առաջարկում է, որ նա էլ նոյնը անի. բայց նա կրկին մերժում է:

1891-ի վերջերը Ռասի Փաշան Բաղէշի կուսակալ եկաւ՝ նորա բոլոր ջանքն եղաւ քաղաքական յանցաւորներ գտնելու պատուակի տակ և ահ ու սարսափ տարածելով իւր անյագ արծաթսիրութեան և փառասիրութեան խաղը խաղալ և հայերը ջնջելու ծրագիրը գործ դնել: Մուշէն շատերը ձերբակալել և հարկանցի քննութեամբ, մեծաւ մասամբ սուտ վկաներով դատապարտել տուեց: Նորա և Մշոյ պաշտօնեայց հոգեկան մեծ ջանքն եղած էր բոլոր ձերբակալածներին ստիպել խօսելու Խարախանեանի դէմ, նրան անբաստանելու. այդ բանի համար նա թէ գիւղացի և թէ քաղաքացի հայերից շատերին մեծ մեծ գումարներ և պաշտօններ է խոստացել: Նսես վարդապետը այդ բոլորը իմանալով հանդերձ՝ անյողողը շարունակում էր իր պաշտօնը և աշխատում էր պատրիարքարանին համոզել ամենայն ձիւր թափելու կործանման ծայր հասած այս գաւառներու ժողովրդի ազատութեան համար:

Այս միջոցին պիտի կատարւեր ամենայն Հայոց

Հայրապետի ընտրութիւնը. հրաւեր ստանալով էջմիածին երթալու, 'ներսէս վարդապետ դիմեց կառավարութեան պասսօրտ առնելու: Կառավարութիւնը առանց որոշ պատասխանի յետաձգեց նրա երթալը. դիմեց պատրիարքարան. բայց բոլոր դիմումները ապարդիւն մնացին:

Ն Ա Մ Ա Կ Բ ՈՒ Լ Ա Ն Ը Ղ Ի Յ

Քննիչ Յանձնաժողովը եկաւ Մուշ. նա 'յաջքով տեսաւ, ահանջով լսեց, ձեռքով շօշափեց' տաճկահայերիս դարևոր տանջանքները, թշուառութիւնները... Այդ ամենը վաղուց, շատ վաղուց յայտնի էր Լուրդական տէրութիւններին իրանց ներկայացուցիչներին տւած անթիւ տեղեկագրերից, բայց և այնպէս Եւրոպան հազար և մէկ երրորդ անգամը հարկ համարեց արձանագրել Յաճկահայաստանի դժոխային վիճակը... Թէ ի՞նչ հետևանք կունենան Քննիչ Յանձնաժողովի արձանագրութիւնները—կպարզի մօտ ապագայում: գալով ներկային՝ պէտք է ասել, որ Յանձնաժողովի գոյութիւնը մաղաչափ չի խանգարում: գազանաբարոյ քրդերին, սուլթանի սրիկայ պաշտօնեաներին և զօրքերին շարունակել իրանց սպանութիւնները, թալանուծները, բարբարոսութիւնները, լցնելով բանտերը Յանձնաժողովի քթի տակ գտնուող անմեղ, անպարտ գիւղացիներով... Դիմենք փաստերին:

Բաղէշցի վաճառական մը, խրախուսուած Քննիչ Յանձնաժողովի Մուշ գալով, ապրանք բերած Ղարաղըլ գիւղը առևտուր կանէր. ջլբանցի Ֆէյլի աղայի որդի Սուլէյման աղան իր ծառաներով գիւղ մտնելով և տեսնելով վաճառականին, թալանեց խեղճին, խելով նորա թէ ապրանքը և թէ ունեցած փողերը: Այդ տեղի ունեցաւ օրը ցերեկով, ժամը 3-ին, բայց և այնպէս գիւղի մէջ տէրութեան կողմից նշանակած կանոնաւոր զինւորները և պահապանները, որոնց ապրուստը կը հոգայ աղքատութեան մէջ հեծող գիւղը, տեսնելով այդ ամեն թալանումը, կը խնդային, ձայն չհանելով, սրով հետև և կողոպտած ապրանքի և փողի մի մասը՝ էլ իրանց պէտք է հասնի...

Թէզուտ գիւղէն մարդ մը մի քանի տարի Կոստանդնուպոլիս աշխատելուց յետոյ ապրիլի 11-ին մտաւ Ղարաղըլ գիւղը, ու գիշերը հանգստանալուց յետոյ, առաւօտեան ճանապարհ ընկաւ դէպի հայրենի գիւղը: Ղարաղըլ գիւղի պահապաններից մէկը, իմանալով այդ, կը հետևէ ճամբորդին և գիւղից մի ժամ հեռաւորութիւն ունեցող կամուրջի մօտ բռնելով խեղճին, կը խլէ փողը, սպանելով նորան. անբարդ հայը երկար տարիների պանդխտութիւնից յետոյ գէթ մի օր չտեսաւ իր տունը, ընտանիքը, որին այնքան կարօտել էր և որի տեսութեան մի քանի ժամից յետոյ պէտք է արժանանար...

Բերած երկու օրինակների սման հազարներով կարելի է թւել, բայց այդ չէ մեր թղթակցութեան նը-

պատակը, այլ ահա թէ ինչ: Քննիչ Յանձնաժողովի գալուց յետոյ գիւղացիներից քաջասիրտները մի քանի անգամ փորձեցին Մուշ գնալ իրանց տանջանքները, չարչարանքները 'քրիստոնեայ ազգերի' ներկայացուցիչներին յայտնելու համար, բայց չկարողացան, բանտ նետւելով և անասելի ծեծ ու տանջանքների ենթարկւելով, շատ քչերին յաջողեց Յանձնաժողովին ներկայանալ... Դոքա են 'նէմշաշեղ գիւղացի Յակօն և Սագօն, Շիրվանշեղ գիւղացի Ղազար աղան, Յոյսնչար գիւղացի Հայրապետ և Եօնջալու գիւղից երկու մարդ: Այդ անձինքները վերագառնալուց յետոյ բանտարկւած են և մինչև այսօր էլ այնտեղ կը տառապեն, իսկ վերջիշեալ գիւղերի իւրաքանչիւրից 10-20 հոգի, որոնց վրայ անտեղի կասկած է եղել, որ կամենում են Յանձնաժողովին ներկայանալ, դեռ առաջուց էին բանտարկւած: Դոցա մի մասը կաշառք տալով ազատւած է, միւս մասը դեռ բանտում կը փտէ. 50-ի չափ էլ այլ անձինք անմեղ տեղը բանտ նետւած են. դոցա կը դատապարտեն նրանում, որ իբր թէ նոքա 6 տարի ստրանից առաջ թուղթ մը գրած են և ուղած իրանց առաջնորդին, որ ձանաչւած է եղել, որպէս իբր թէ քաղաքական յանցաւոր: Խօսք կը տան այդ անմեղներին ազատել, եթէ կաշառք տալու լինեն, բայց փարա չկայ և խեղճերը կշարունակեն բանտ նստել...

Խօզեալդի գիւղում Միրզոյեան Գասպար հարուստ մը կապէր. նորան շատ և շատ անգամ են բանտարկել և ամեն անգամ 50-60 ոսկոյ չափ կաշառք վերցնելով ազատել. հենց կաշառք տալով խեղճ մարդը սնանկացաւ, աղքատացաւ. այս տարի նորից բանտ ձգեցին խեղճին իր որդի Սաղաթէլի հետ. այլ ևս հարուստ չէր և ձեռք եղած-չեղած փարան տալով, կարողացաւ ազատել իր որդի Սաղաթէլին, համաձայնելով ինքը բանտում նստել, մինչև որ Սաղաթէլը փարա աշխատելով, իրան կազատէ: Եւ այսօր Սաղաթէլը յայտնի չէ, թէ ուր պանդխտութեան ցուպը ձեռքին կամենում է փարա ձեռք բերել ծերունու հօր բանտից ազատելու համար... Մինչ որդու վերագառնալը չի մննիլ արդեօք՞ հայրը բանտում, կամ որդին ողջ և առողջ յետ կը դա՞ռնայ...

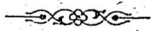
Կոք գիւղի բանտատունը լիբ լեցուն է: Բաքաւուկ գիւղի ուէսը մէկ անձի հետ նորերս բանտ ղոկեց. իսկ, թոտամ-Գետուկ, Խօթանյու, Շիղ, Յատկանայ, Փրօնկայ, Յագրկու, Միրզարայ և Բլուր կոչւած գիւղերից իւրաքանչիւրից 5-7 մարդ բանտարկւած են, ուր կը շարունակեն տանջւել, իրանք էլ չիմանալով, թէ ինչու են բանտարկւած և երբ պէտք է ազատեն... Եթէ մէկը ուրիշ գիւղ մը երթայ և փօխցագիր հետը չունենայ, նա թէկուզ ծանօթ լինի պահապաններին և ոստիկաններին, կը ձերբակալուի և դէպի Կոք գիւղի փոխստանեն կտանուի, ուր մի քանի շաբաթ բանտարկւելուց յետոյ կազատուի, եթէ 10-20 ոսկի կաշառք տալու կարողութիւն կունենայ. հակառակ դէպքում ազատութիւն չկայ...

Ղարաղըլ գիւղէ Միսակ անունով տղայ մը Խնուս երթալով, միւս օրը յետ դարձաւ, գալուն պէս խօլիչները

(պահապանները) «փոխցադիրդ ուր է» ըսելով, ձերբակալեցին և Կոբ գիւղ փոխխանէն տարին, ուր մի քանի օր բանտ նստելով և 15 ոսկի կաշառք տալուց յետոյ, ազատեցաւ...

Այդ անթիւ, անհամար ձերբակալութիւնների, անտեղի և անարդար կաշառքների վրայ աւելացրէք հարկերի անասելի ծանրութիւնը, անգութ քրդերի, բարբարոս զօրքերի և պաշտօնեաների թալանումները, սպանութիւնները, հալածանքները, հարստահարութիւնները, հայ աղջկանց և կանանց վրայ ամեն օր գործադրուող անարգ բռնակալութիւնները և դարձեալ շատ շատ չնչին դաղափար կազմած կը լինէք իրերի այն դաժան վիճակի մասին, որ տիրում է Տաճկահայաստանում, ամայի դարձնելով երկիրը...

Մինչև ե՞րբ պէտք է շարունակել այդ դժոխային կեանքը... մի՞թէ վերջ չունեն մեր տանջանքները...

Ն Ա Մ Ա Կ Ղ Ա Ր Ա Ղ Ը Լ Գ Ի Ի Ղ Ի Ց

Համիդէի զօրքերի վերագարձը Արծկէ գիւղը.

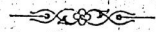
—Արծկէ գաւառի բոլոր հայաբնակ գիւղերը, որ Քլտան (Հայաստան) կըսուի, գրեթէ աւերակ են դարձել: Հայաբանցի Հրսէյին փաշան իւր Համիդէի զօրքերով վերջին տարիները այն չափ նեղեց Քլտան իր հարստահարութիւններով, որ Պէշնագոմեր, Նորէն, Ղեշկացուկ, Ծակծակ և այլ գիւղերը բոլորովին թողին իրանց աները, ցանած արտերը և գաղթեցին, ով որտեղ կարօտ էր...

Այս տարի Սասունի կոտորածէն վերագառնալիս Համիդէի զօրքերը սուլթանից շնորհակալութեան նամակ մը ստացան Հիւսէյին փաշայի հասցէով. նամակը կը վերջանայ, ինչպէս պատմեց մեզ այդ նամակը տեսած և լսած գելիէզլիանցի Ալի աղան, հետեւեալ խօսքերով. «Հանգեցեք և համբերեցէք ու սպասեցէք բարի վարձատրութեան մը. պիտի ջանամ գործածել միջոցներ, որ օգնեն ձեր ամսաթօշակները կանխիկ վճարելուն»... Առանց այն էլ Համիդէի զօրքը միշտ քաջալերութիւն էր գտնում սուլթանից, իսկ Սասունի կոտորածից յետոյ սուլթանի այդ նոր ենիչերիները վերջին ծայր երես առած, էլ ոչխար, եզ, կով, գոմէշ, էշ, ձի չթողին հայոց գիւղերում, որ չքաշեն, տանեն. էլ ցորենի, դարու և այլ հացաբոյսերի շտեմարաններ չմնաց, որ չթալանեն. էլ աղջիկ, կին չմնաց, որ առեանգելով չբռնաբարեն... Ի՛նչ ինչպէս դիմանան գիւղացիք. էլ ինչպէս չթողնեն տունը, տեղը, ցանած արտերը և չհեռանան, ամայի դարձնելով Հայաստանը...

Հիսէյն փաշան իր 200 Համիդէի ձիաւոր զօրքերով մտաւ Արծկէ և ինչ սոսկալի եղեռնագործութիւններ մնաց, որ չանի... Գիւղում մի քանի վաճառականներ կային. լսելով Համիդէի դալը, խեղձերը գոցել էին խանութները ենիչերիները բռնի կոտորեցին

խանութները և վերցրին, ով ինչքան ապրանք հարկաւոր էր համարում թէ իրան և թէ բարեկամների համար, հարկաւ առանց մի փարօ վճարելու... Այս թալանեցին գիւղում աչքի ընկնող 4 հարուստ ընտանիքի տները, վերցնելով շատ թէ քիչ մեծ արժէք ունեցող իրեղէնները և փողը. իսկ յետոյ, յետոյ—Աստուած իմ—դժար է նկարագրել, մի քան մի մտնելով գիւղի բոլոր տները, որտեղ շատ թէ քիչ գեղեցկատեսիլ աղջիկ կամ կին կը գտնէին, իսկոյն կը բռնաբարէին... Շատ և շատ անգամ ենք ականատես եղել քրդերի և Համիդէի թալանումներին, բարբարոսութիւններին, բայց այս անգաման նմանը չենք յիշում...

Հեռանալով Արծկէից, Համիդէի զօրքերը մտան Շափրամ գիւղը, ուր սպանեցին մի մարդ և հետները քշեցին 30 եզ և 2 ձի: Այդքանը բաւական չէր. թալանեցին մի առ մի ձանապարհի վրայ գտնուած բոլոր գիւղերը. Ծողկէ գիւղի Պողոս աղայի 300 ոչխարը յափշտակեցին: Միրխուսի, Մեծքա, Կոշտիանայ և Տափափանքի եղները և նախիրները տարին. թալանեցին Խուլիկ գիւղի դռնապանին և այլ երկու հայ պահապանների սպանելով... Չկայ մէկը, որ համարձակի սուլթանի այդ նոր ենիչերիների բարբարոսութիւնների, դժոխային արարքների մասին գանգատ ներկայացնել և եթէ գանգատ տուող էլ լինի, ո՞վ պէտք է լսէ, դադատան անէ,—չիբբ սուլթանը, թէ իր սրիկայ պապօննանէրը...

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ր Ի Չ Ա Յ Ի Ց

Հայոց ազգային պատրիարք հօր կողմից տեղիս առաջնորդական տեղապահ հօր կազդարարւի, որ քաղաքիս տեղեկագիրը խրկեն: Տեղապահը կը փութայ, քաղաքական ժողովի հետ ի միասին, տեղեկագիր պատրաստել և կը խրկին ապրիլ ամսոյ մէջ. արդէն տեղեկագրի ամեն մի խնդրոյ մասին թագրերով կառավարութեան բողոքած է եղեր, սակայն կառավարութեան կողմից անլսելի է մնացած: Վերջիշեալ տեղեկագիրը Պոլսոյ փոստային վարչութիւնը բռնելով վար կը դնէ, առանց պատրիարքարան յանձնելու. անկից հոս եկած նամակներն ալ 3-4 շաբաթէ ի վեր է, որ կը պահուի և առաջնորդարանին չյանձնուի, այս շաբաթուն երկու նամակ կը յանձնին բացւած բողոքովին:

Պոլսից հեռագրով երկու անգամ փոխանորդ հօր մասին հարցում կընեն իդարէի մէծիսին, թէ ինչ տեսակ մարդ է: Այս հարցումներ ընելուց յետոյ, դարձեալ տեղապահը և քաղաքական ժողովոյ անդամները խիստ հարցաքննութեան ենթարկեցան կառավարութեան կողմանէ Միւտանթիք էֆենտիի ձեռամբ: Հարցաքննութեան պատճառը առայժմ մեզ մութ է. միայն թէ տեղեկագրի մասին եթէ հարցումներ ընին, չպէտք է պատասխանեն, ըսելով թէ այդ խնդիրը պատրիարք հօր հարցուցէք, մեզ հարցնելու իրաւունք չունիք: